

ALISHER NAVOIYNING "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONI**Erkinova Nilufar**

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Filologiya tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi talabasi

nilufarErkinova543@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni IMRAD talablari asosida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda dostonning Sharq mumtoz adabiyotidagi "Layli va Majnun" an'anasi bilan bog'liqligi, Navoiy talqinining o'ziga xosligi, ishq konsepsiyasining majoziy va ilohiy mazmuni, Majnun obrazining ma'naviy kamolot yo'li hamda Layli obrazining badiiy-falsafiy vazifasi yoritiladi. Maqolada tarixiy-qiyosiy, germenevtik, struktural-semantik va badiiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy "Layli va Majnun" dostonida ishqni oddiy insoniy kechinma darajasida emas, balki ruhiy poklanish, nafsdan voz kechish, haqiqatga intilish va komillik sari harakat sifatida talqin qiladi. Dostonda Majnunning jamiyatdan chekinishi zaiflik emas, balki tashqi dunyo mezonlaridan yuqori turuvchi ichki ma'naviy uyg'onish belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Layli esa faqat ma'shuqa obrazi emas, balki go'zallik, poklik, sadoqat va ilohiy haqiqat sari yetaklovchi ramziy markaz vazifasini bajaradi. Maqola yakunida dostonning o'zbek adabiy tafakkuri, tasavvufiy-estetik qarashlar va inson ma'naviyatini anglashdagi o'rni haqida xulosa chiqariladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "Layli va Majnun", Xamsa, ishq falsafasi, tasavvuf, komil inson, Majnun obrazi, Layli obrazi, mumtoz adabiyot, badiiy talqin.

Kirish. Alisher Navoiy ijodi o'zbek mumtoz adabiyotining eng yuksak cho'qqilaridan biri hisoblanadi. Uning badiiy merosi nafaqat turkiy adabiyot taraqqiyotida, balki butun Sharq adabiy-estetik tafakkurida alohida o'rin egallaydi. Navoiy o'z asarlarida inson, jamiyat, adolat, ishq, ma'rifat, axloqiy poklik, ruhiy kamolot va ilohiy haqiqat kabi masalalarni yuksak badiiy shaklda ifodalagan. Ayniqsa, uning "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dostonlari turkiy tilda yirik epik tafakkur yaratish imkoniyatini namoyon etgan ulkan adabiy hodisadir.

"Layli va Majnun" dostoni Navoiyning "Xamsa"sidagi eng nozik ruhiy-falsafiy qatlamga ega asarlardan biridir. Mazkur doston Sharq adabiyotida keng tarqalgan Layli va Majnun syujeti asosida yaratilgan bo'lsa-da, Navoiy bu an'anaviy mavzuni takrorlamaydi, balki uni yangi badiiy, axloqiy va falsafiy mazmun bilan boyitadi. Dostonda ishq faqat ikki yoshning muhabbati sifatida emas, balki inson ruhiyatining

tub mohiyatini ochuvchi, shaxsni dunyoviy manfaatlardan ajratib, haqiqat sari olib boruvchi kuch sifatida talqin qilinadi.

Sharq mumtoz adabiyotida Layli va Majnun mavzusi Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Fuzuliy kabi ijodkorlar tomonidan turlicha badiiy talqin qilingan. Navoiy esa ushbu an'anaga turkiy adabiyot nuqtayi nazaridan yondashib, ishq mavzusini tasavvufiy-estetik qarashlar bilan uyg'unlashtiradi. U Majnun obrazini oddiy oshiq emas, balki o'z "men"idan kechgan, jamiyatning tashqi mezonlariga sig'magan, haqiqatni tashqi ko'rinishda emas, ichki ruhiy kechinmada izlagan shaxs sifatida tasvirlaydi. Shu jihatdan doston o'zbek adabiyotida inson ruhiyati va ma'naviy kamolot masalasini badiiy talqin qilishning muhim namunasi hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, "Layli va Majnun" dostoni bugungi kunda ham insonning ma'naviy olami, muhabbatga munosabati, shaxs erkinligi, ijtimoiy me'yorlar va ruhiy haqiqat o'rtasidagi ziddiyatlarni anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda ushbu asarni faqat romantik muhabbat dostoni sifatida emas, balki insonning ichki kamolot yo'lini ifodalovchi falsafiy-badiiy tizim sifatida o'rganish zarur. Chunki Navoiy talqinida ishq insonni halokatga emas, balki ruhiy yuksalishga olib boradi; Majnunning iztirobi esa ma'nosiz fojea emas, balki botiniy uyg'onish jarayonidir.

Ushbu maqolaning maqsadi Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonida ishq, komil inson, ruhiy poklanish va badiiy-falsafiy talqin masalalarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Maqolaning vazifalari dostonning adabiy an'ana bilan bog'liqligini aniqlash, Navoiy talqinidagi yangiliklarni ko'rsatish, Majnun va Layli obrazlarining semantik vazifasini ochish, ishq konsepsiyasining majoziy va tasavvufiy qatlamlarini tahlil qilish hamda asarning o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotidagi o'rnini baholashdan iborat.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materiali sifatida Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni asos qilib olindi. Shuningdek, Navoiy ijodi, "Xamsa" an'anasi, Sharq dostonchiligi, tasavvufiy-estetik qarashlar va mumtoz adabiyot poetikasiga oid ilmiy-nazariy manbalardan foydalanildi. Maqola matnida asarning syujet qurilishi, obrazlar tizimi, g'oyaviy mazmuni, badiiy vositalari va falsafiy qatlamlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda bir necha metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni Sharq adabiyotidagi shu mavzudagi boshqa talqinlar bilan bog'liq holda ko'rib chiqildi. Bu yondashuv Navoiy talqinining an'anaviy syujet doirasidagi yangiliklarini aniqlashga yordam beradi. Germenevtik metod dostonning ichki ma'nolarini, ramziy obrazlarini va tasavvufiy

mazmunini sharhlashda qo'llanildi. Struktural-semantik tahlil esa asardagi obrazlar tizimi, syujet bosqichlari, ziddiyatlar va ramziy belgilar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash imkonini berdi. Badiiy-estetik tahlil orqali dostonning til xususiyatlari, ruhiy tasvir usullari, poetik ifoda va obraz yaratish mahorati o'rganildi.

Tadqiqotda "ishq" tushunchasi oddiy hissiy holat sifatida emas, balki mumtoz adabiyot va tasavvuf tafakkuridagi ko'p qatlamli konsepsiya sifatida talqin qilindi. Shu sababli maqolada ishqning majoziy, axloqiy, ruhiy va ilohiy ma'nolari o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqildi. Majnun obrazining jamiyat bilan ziddiyati ham faqat ijtimoiy mojaro sifatida emas, balki shaxs va muhit, qalb va rasmiy aqida, ichki haqiqat va tashqi tartib o'rtasidagi murakkab munosabat sifatida tahlil qilindi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonida an'anaviy muhabbat syujetini chuqur falsafiy mazmun bilan boyitadi. Asarda ishq inson qalbini o'zgartiruvchi, uni tashqi hayotning oddiy mezonlaridan yuksaltiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Majnun Layliga bo'lgan muhabbati dastlab insoniy sevgi sifatida ko'rinsa-da, asar rivoji davomida u ruhiy-ma'naviy hodisaga aylanadi. Bu jarayonda oshiqning shaxsiy istagi, dunyoviy manfaatlari va ijtimoiy maqomi asta-sekin ahamiyatini yo'qotadi. Natijada Majnun o'zini emas, ishqning o'zini anglashga intiluvchi obraz darajasiga ko'tariladi.

Dostonda Majnun obrazi murakkab ruhiy evolyutsiyaga ega. U avval jamiyatning oddiy a'zosi, qabila va oila tartiblariga bog'langan inson sifatida ko'rinadi. Biroq Layliga bo'lgan muhabbat uning ichki dunyosida tub burilish yasaydi. U tashqi muhitga moslashishdan ko'ra ichki haqiqatga sodiq qolishni tanlaydi. Jamiyat uni "majnun", ya'ni aqldan ozgan deb baholaydi. Ammo Navoiy talqinida bu "telbalik" tashqi aqldan voz kechib, oliyroq ruhiy idrokka yetish belgisi sifatida anglashiladi. Demak, Majnun majnunligi zaiflik yoki ijtimoiy muvaffaqiyatsizlik emas, balki ma'naviy tanlovdur.

Layli obrazi ham dostonda faqat go'zal qiz yoki ma'shuqa sifatida tasvirlanmaydi. U Majnun ruhiy yo'lining markazida turuvchi ilhom manbai, poklik va go'zallik timsoli, ishq orqali haqiqatni anglashga eltuvchi ramziy obraz sifatida namoyon bo'ladi. Layli tashqi jihatdan jamiyat tartiblariga bo'ysunishga majbur bo'lgan obrazdir. Ammo uning ichki dunyosida sadoqat, iztirob va pok muhabbat ustuvorlik qiladi. Shu jihatdan Layli va Majnun o'rtasidagi muhabbat tashqi birlashuvga emas, ruhiy birlikka asoslanadi.

Dostonda asosiy ziddiyat faqat ikki oshiq va ularning atrofidagi odamlar o'rtasidagi mojaro emas. Asarning chuqur qatlamida inson qalbi bilan jamiyat talablari, ruhiy haqiqat bilan tashqi urf-odatlar, ishq erkinligi bilan ijtimoiy cheklovlar

o'rtasidagi ziddiyat yotadi. Navoiy bu ziddiyatni keskin dramatik holatlar, ruhiy kechinmalar va ramziy tasvirlar orqali ochadi. Majnunning sahroga ketishi, hayvonlar bilan hamnafas bo'lishi, insonlar orasidagi rasmiy munosabatlardan uzoqlashishi uning tabiatga qochishi emas, balki soxta ijtimoiylikdan xalos bo'lishidir.

Tahlil jarayonida yana bir muhim natija aniqlandi: Navoiy dostonida ishq komil inson konsepsiyasi bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Komillik bu yerda tashqi qudrat, boylik, martaba yoki ijtimoiy mavqe bilan belgilanmaydi. Aksincha, insonning o'z nafsini yengishi, sadoqat, poklik, sabr, vafo va ruhiy uyg'oqlikka erishishi komillik mezoni sifatida ko'rsatiladi. Majnun ana shu yo'lni bosib o'tadi. Uning iztiroblari jismoniy azob emas, balki qalbning poklanish bosqichlaridir.

Asarda badiiy tasvir vositalari ham ishq falsafasini ochishga xizmat qiladi. Navoiy tabiat manzaralari, sahro, hayvonlar, tun, ko'z yoshi, dard, hijron, vasl, xayol kabi obraz va motivlardan keng foydalanadi. Bu badiiy belgilar faqat bezak vazifasini bajarmaydi. Ular qahramonlarning ruhiy holatini, ichki iztirobini va ma'naviy izlanishini ifodalaydi. Ayniqsa, sahro obrazi dostonning muhim semantik markazlaridan biridir. Sahro tashqi yolg'izlik makoni bo'lsa-da, ichki erkinlik va ruhiy yuksalish maydoni sifatida talqin qilinadi.

Muhokama. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni Sharq adabiyotidagi mavjud an'anaga tayanadi, ammo mazmunij jihatdan mustaqil badiiy konsepsiyaga ega. Navoiydan avval ham Layli va Majnun syujeti turli ijodkorlar tomonidan ishlangan. Biroq Navoiy ushbu mavzuga turkiy adabiy til, tasavvufiy tafakkur va o'zining insonparvarlik qarashlari asosida yondashadi. Uning talqinida voqealarning tashqi drammatizmidan ko'ra qahramonlarning ichki dunyosi, ruhiy o'zgarishi va ma'naviy tajribasi muhimroqdir.

Majnun obrazining asosiy xususiyati uning jamiyat tomonidan tushunilmasligidadir. Jamiyat odatda insonni tashqi mezonlar asosida baholaydi: nasab, boylik, mavqe, aqlning odatiy ko'rinishi, qoidalarga bo'ysunish. Majnun esa bu mezonlarning barchasidan chiqib ketadi. U uchun eng oliy qadriyat — ishqqa sadoqat. Bu holat oddiy hayot mantig'i bilan qaralganda fojiaga o'xshaydi. Ammo mumtoz adabiyot va tasavvufiy tafakkur nuqtayi nazaridan qaralganda, Majnunning yo'li ruhiy ozodlik yo'lidir.

Bu yerda muhim masala shundaki, Navoiy ishqni ijtimoiy tartibni buzuvchi kuch sifatida emas, balki insonni ma'nan yuksaltiruvchi sinov sifatida talqin qiladi. Majnun Layliga yetishishni istaydi, ammo uning haqiqiy kamoloti aynan hijron orqali yuz beradi. Vaslga erishmaslik tashqi fojia bo'lsa ham, ichki ma'noda u Majnunni ishqning

chuqurroq mohiyatiga olib kiradi. Shuning uchun dostonida hijron oddiy ayriliq emas, ruhiy pishish va qalbning tozalanish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Layli obrazining muhokamasida ham biryoqlama yondashuvdan qochish kerak. Ba'zan Layli faqat passiv, jamiyat bosimiga bo'ysungan obraz sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv yetarli emas. Chunki Laylining tashqi imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, uning ichki sadoqati, ruhiy iztirobi va muhabbatga vafosi dostonning asosiy mazmunini tayanchlaridan biridir. Layli o'z zamonasining ijtimoiy sharoitlari ichida harakat qiladi, lekin qalban Majnunga sodiq qoladi. Demak, u faqat voqealar sababchisi emas, balki ishq konsepsiyasining muhim badiiy markazidir.

Dostonida ota-ona, qabila, ijtimoiy muhit obrazlari ham muhim vazifa bajaradi. Ular yovuz kuchlar sifatida mutlaqo salbiy ko'rsatilmaydi. Aksincha, ular mavjud ijtimoiy tartib, urf-odat va an'anaviy fikrlash tizimini ifodalaydi. Navoiy bu orqali murakkab hayotiy muammoni ko'rsatadi: jamiyat tartibi ba'zan inson qalbining erkin tanloviga zid kelishi mumkin. Shu ma'noda "Layli va Majnun" dostoni faqat ishqiy doston emas, balki shaxs va jamiyat munosabatlari haqidagi chuqur falsafiy asardir.

Navoiy poetikasida ishq va aql munosabati ham alohida ahamiyatga ega. Dostonida tashqi aql Majnunni telba deb hisoblaydi. Ammo oshiqning "telbaligi" aslida boshqa darajadagi idrokni bildiradi. Mumtoz adabiyotda aql ko'pincha hisob-kitob, ehtiyotkorlik, foyda va zarar mezoni bilan bog'lanadi. Ishq esa bu chegaralarni yorib o'tadi. Navoiy talqinida ishq insonni nazoratsiz holatga tushiruvchi kuch emas, balki uni o'zining haqiqiy mohiyati bilan yuzlashtiruvchi ruhiy tajribadir.

Asarning tasavvufiy qatlamini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Tasavvufda majoziy ishq ko'pincha ilohiy ishqqa olib boruvchi bosqich sifatida talqin qilinadi. Navoiy dostonida ham Layliga bo'lgan muhabbat asta-sekin insonning o'zidan kechishi, nafsdan uzoqlashishi, qalbning poklanishi va oliy haqiqatga intilishi bilan bog'lanadi. Majnunning dunyo lazzatlaridan voz kechishi, sahroda yashashi, jonzoqlar bilan yaqinlashishi uning ijtimoiy hayotdan uzilishi emas, balki borliq bilan boshqa, yanada chuqurroq munosabat o'rnatishidir.

Shu bilan birga, dostonni faqat tasavvufiy ramzlar yig'indisi sifatida talqin qilish ham to'g'ri emas. Navoiy asarida hayotiylik, insoniy dard, psixologik kechinma va ijtimoiy haqiqat ham kuchli. Layli va Majnun muhabbati real insoniy iztirob sifatida ham ta'sirchan. Asarning kuchi ham aynan shundaki, unda majoziy va haqiqiy, insoniy va ilohiy, shaxsiy va umumiy, ruhiy va ijtimoiy qatlamlar o'zaro uyg'unlashgan.

Badiiy jihatdan "Layli va Majnun" dostoni Navoiyning ruhiy tasvir mahoratini ko'rsatadi. Shoir qahramonlarning holatini bevosita bayon qilish bilan cheklanmaydi,

balki tashqi manzara, ramziy obraz, mubolag'a, tashbeh, tazod, takror va ohangdor ifodalar orqali ruhiy vaziyatni kuchaytiradi. Majnunlik ko'z yoshlari, sahrodagi yolg'izligi, Laylining ichki iztirobi, atrofdagilarning munosabati badiiy jihatdan bir-birini to'ldiradi. Natijada doston faqat voqea bayoni emas, balki ruhiyat manzarasiga aylanadi.

Dostonning o'zbek adabiyoti tarixidagi ahamiyati shundaki, Navoiy turkiy tilda murakkab falsafiy-epik asar yaratish mumkinligini amalda isbotladi. U "Layli va Majnun" orqali turkiy adabiy tilning nozik ruhiy kechinmalar, falsafiy tushunchalar va murakkab poetik obrazlarni ifodalash imkoniyatlarini keng namoyon etdi. Bu jihatdan asar nafaqat adabiy, balki madaniy-tarixiy hodisa sifatida ham muhimdir.

Xulosa. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni Sharq mumtoz adabiyotidagi an'anaviy ishqiy syujetning yuksak badiiy-falsafiy talqinidir. Asarda ishq oddiy insoniy muhabbat doirasida qolmaydi, balki ma'naviy kamolot, ruhiy poklanish va haqiqatni anglash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Majnun obrazi jamiyat mezonlari bilan o'lchanmaydigan, ichki haqiqatga sodiq, ishq orqali o'zligini anglagan shaxs sifatida talqin qilinadi. Layli esa go'zallik, poklik, sadoqat va ilohiy ma'no sari yetaklovchi ramziy markaz vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy dostonida asosiy ziddiyat faqat ikki oshiqning ayriligidan emas, balki shaxs va jamiyat, qalb va tashqi tartib, ishq va odatiy aql, ruhiy erkinlik va ijtimoiy cheklolar o'rtasidagi murakkab munosabatlarda namoyon bo'ladi. Dostonning badiiy kuchi ham aynan shu ko'p qatlamlilikda ko'rinadi. Unda hayotiy muhabbat, psixologik kechinma, tasavvufiy ramziylik va falsafiy umumlashma bir butun poetik tizimga aylangan.

"Layli va Majnun" dostoni bugungi o'quvchi uchun ham muhim ma'naviy-estetik ahamiyatga ega. Asar insonni tashqi muvaffaqiyat, mavqe va manfaat mezonlari bilan emas, qalb pokligi, sadoqat, sabr, vafo va ruhiy uyg'oqlik bilan baholashga undaydi. Shu bois Navoiy dostoni nafaqat o'z davrining adabiy yodgorligi, balki inson ma'naviyatini anglashga xizmat qiluvchi abadiy badiiy-falsafiy manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Layli va Majnun. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Hayitmetov A. Navoiy dahosi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
4. Komilov N. Tasavvuf va badiiy ijod. Toshkent: Ma'naviyat.

5. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi.
6. Bertels E. E. Navoiy va Jomiy. Toshkent: Fan.
7. Qayumov A. Alisher Navoiy. Toshkent: Fan.
8. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent.
9. Erkinov A. Alisher Navoiy "Xamsa"si va Sharq adabiy an'analari. Toshkent.
10. Jomiy A. Bahoriston. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
11. Nizomiy Ganjaviy. Layli va Majnun. Toshkent.
12. Fuzuliy M. Layli va Majnun. Toshkent.